

Իր մահէն քիչ առաջ Լեւոն Զ մեծ ծառայութիւն մ'ըրաւ մարդկային դատին, որը կ'արժէ ոսկի տառերով արձանագրել Անգլիոյ և Պրանսայի տարեգրութեանց մէջ: Անդադար փաստելով և համոզելով յաջողեցաւ երջանիկ հաշտութիւն մը բերել Պրանսայի Կարոլոս Զ և Անգլիոյ Հովհանն Բի միջեւ, և այսպէս վերջ տալ այն կործանարար պատերազմին՝ որ հարիւր տարիներէ ի վեր կը տեւէր և որ յառաջ պիտի երթար երկու երկիրներու միջեւ:

Ասպետական Պրանսայի համակրանքը՝ մահմետական լուծին տակ ճնշուած Հայոց նկատմամբ՝ ԺԳ դարէն կը սկսի, և վստահօրէն կարելի է յուսալ թէ տարիներով պիտի շարունակէ, որովհետեւ Փրանսական մշակոյթն ու ընտիր խորհուրդները՝ վերջին հարիւր տարուան ընթացքին՝ ներշնչման աղբիւր եղած են թրքահայ իմացականութեան, և կ'արժէ յիշել թէ Մեծ պատերազմին՝ «Օտարականներու Լեզէոն»ին մէջ թուրքիոյ հայերը կռուեցան ու պէտք չէ մոռնալ՝ որ Պրանսայի հանդէպ իրենց ունեցած հաւատարմութիւնը ո՛չ որի ցոյց տուին:

Եւ որպէս խոնարհ մշակ՝ պատմական փնտռողներու փշալից դաշտին մէջ, ուր անդադար տասնեւչորս տարիներ աշխատած եմ, շատ ուրախ եմ իմ անկեղծ շնորհաւորութիւններս յայտնելու Շանտերնակորի զարգացած քաղաքացիներուն՝ իրենց Պատմական Ընկերութիւն մը հիմնելու ծրագրին յաջողութեան համար, որ գովելի նպատակն ունի ուսումնասիրել հետաքրքիր անցեալն այս փոքրիկ բայց բար մաքառած է ժամանակի աւերին դէմ, այն օրէն ի վեր՝ երբ Պրանս. դրօշը — Հուկլիի թումբերուն վրայ:

Երկար կեանք «Շանտերնակորի Պատմական Ընկերութեան» որ 29 Նոյեմբեր 1930ին Հոգաբարձու Պ. Վալանթին Շանթրիոնի փափաքով և անոր անմիջական հովանաւորութեամբ հիմնուեցաւ, ու երանի՜ թէ շարունակէ իր օգտաշատ գործը՝ մոռացումէ փրկելով կարեւոր զարդերն ու հնութիւնները Փրանսական յարգելի գաւառական շնորհիւ գործատուն մը հիմնուած էր այստեղ, թէեւ յիշատակագիրներ որ՝ ըստ Սթրէյնշէմի Տէրերուն՝ «1676ին Շինսուրահի դրացի քաղաքին Հոլանտացւոց իշխանութեան տակ էր»:

Թրգմ. ամգլիերէնէ Հ. ՔԱՋԱՐՆՅԱՆ

ՄԵՍՐՈՎԵ Զ. ՍԵՐԵԱՆՅԱՆ

Վ Ի Բ Գ Ի Լ Ե Ա Ն Ծ Ա Ռ Ը

(Շարունակութիւն մախորդ թիւէն)

Բ

- Ժ. Միւլան քաղաքին հիմնադրութիւնը, ուր Վերգիլիոս բարձրագոյն կրթութիւնն ստացաւ:
 ԺԱ. Ագրիական խորշին նախահռմէական վիճակն ու անունը:
 ԺԲ. Լատին Վերթողայրը, երեք տարբեր մշակոյթի աղբիւրներէ սնած:
 ԺԳ. Արմէն ազգանունին նախահռմէական յիշատակները՝ Ագրիականի Եօթմծով կոչուած խորշին մէջ:
 ԺԴ. Հռաւենյայի հիմնադրելը Հայ մ'է եղած:
 ԺԵ. Հռաւենյա, Ագրիականի Մայր Թագուհին, Խտալիոյ բախտագուշակ քաղաքը:

Ժ. Փոյի գետընթացքին հիւսիսակողմը, այսինքն Gallia Transpadana — Անդր-պադոսեան Գալլիայի մէջ տեղաւորուեցան, Aulerci նշանաւոր զարմէն սերած, Iu-subri և Cenomani կոչուած ցեղախումբերը, որոնց բնաշխարհը նշանակուած կը գտնենք Սէն և Լուառ, Պրանսայի գետեւրուն միջեւ. հոն՝ ուր կը հանդիպինք Mans, Maine-sur-Senne քաղաքներուն. բայց ինչ որ կարեւորն է՝ Այսրալպեան պատմութեան համար, Evreux քաղաքը, որուն հին անունն էր Mediolanum.

Կեսար այս ժողովուրդները ծովեզերեայ յիշատակած է: Եւ այդպէս ալ եղած ըլլալու է. նամանաւնդ Բելովեզի ժամանակ, երբ արդի Maine գաւառը — որ Aulerci զարմին կեդրոնավայրը կամ միջավայրը (medio-land-um) կը թուի եղած ըլլալ — հիմնադրուած պէս Ատլանտեանէն բաժնուած չէր՝ մօրուտ և աւազուտ տափաստաններէն, որոնց համատարած անապատէն բրգածեւ կը ցցուի, կղզիացեալ զիրքով խորհրդաւոր և հրաշատեսիլ, Մօն-Սէն-Միշէլի կրանիթեայ զանգուածը, երեք հարիւր մեղր բարձրութեամբ, իբրեւ թէ եզիպտական բուրգերէն մին՝ արեւակէզ իր շրջանակովը, տեղա-

փոխուած ըլլալը Նորմանտիայէն և Բրե-րանիայէն ձեւացած շարժուն աւազներու խորշին մէջ. հոն ուր մակընթացութիւնը ամիսն անգամ մը կը հասնի, արագընթաց և ահարկու, օրուան մը համար Դրուիդներու բնակած աւանդական այդ կղզիին վերստին տալու իր նախկին վիճակը, երբ Ովկէանին նկարչագեղ ծփանքին մէջ կրկնեցելոյթ կը ցոլանար:

Բնութեան անդուլ գործունէութենէն հետեւած այդ այլալուծներուն և աւերնեւրուն փոխարէն՝ Պրանսա այդ կողմէն հետզհետէ նորակազմ ցամաքներ կցած է իր քարտէսին: Միեւնոյն եղանակով Փոյ և Ատիճէ գետերուն — մեծերը յիշելով — կրած ջրհատականը Խտալիոյ շահիլ տուած է և կը շարունակէ տալ արգասաբեր երկիրներ, կատարեալ գաւառներ, որոնց վրայէն՝ հին անցեալին մէջ, Ագրիականը՝ մանեկածեւ շարուած կղզիներու մէջէն, իր մակընթացութեան ջուրերը կը մղէր, կիսով բանուկ և կիսով ծովալճակային կազմութեամբ, մինչեւ Մանտուայի մօտերը. և աւելին ճշտելով, մինչեւ Hostilia վայրը, որ կը նշանակէ ճիշտ ու ճիշտ փոքրիկ Լաւանակիտ:

ԺԱ. Պլինիոսէն *Sette-Mari* = Եօրեմով յիշատակուած, Աղբիականի խորշին այս այն գոգացումն է, որուն զլիսաւոր կղզին, կամ եթէ կ'ուզէք, ծովաքաղաքն էր Հռաւեննան, երբ Վինետիկ գոյութիւն չուներ սաղմային վիճակով խել: Երկար դարեր հարկ եղան որպէսզի իրեն համար ալ ժամը հնչէր, հարսնամատի նման ծփալու և ժառանգելու Աղբիականի ղշխոյի տիտղոսը որ Հոմերական դարէն վայելած էր Հռաւեննա, որուն մասին խօսքս յառաջիկային վերապահելով, կը վերադառնամ *Insubri* և *Cenomani* տոհմակից ցեղախումբերուն:

Փափաքելով նոր հայրենիքին մէջ ալ նմանապէս մերձաբնակ ապրիլ, գետերը սահման որոշելու հին սովորութեամբ, *Insubri* ներք կը հաստատուին *Ticino* և *Adda* գետերուն միջեւ. և իրենց յատուկ ոստան մը կը հիմեն, որ ի յիշատակ *Aulerci* զարմին խանձարուրին, պիտի կոչուի *mediolanum*, արդի Միլան քաղաքը՝ ծնած օրէն կարեւոր դեր կատարելու վիճակուած. և կոչուելու նոր Աթէնք¹:

Կեդտացւոց մտաւորական այս կեդրոնին մէջ Վիրգիլիոս Գոսմոնա քաղաքին նախակրթարանն աւարտելէ յետոյ, տասնեւ վեց տարուան պատանի տարիքին եկած է բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու: Միլանէն ուղղակի Նէպոլիս կը տեղափոխուի, այդ թուականին (Քրիստոսէ 54 տարի առաջ) փայլող Պարթենիոյ յոյն բանաստեղծին աշակերտելու, և վերջապէս Հոմարի մէջ Սիոնէ եպիկուրեան իմաստասիրին դասախօսութիւններն ունկնդրելու: Եւ կը վերադառնայ իր ծննդավայրին խաղաղ և հովուերգական միջավայրին մէջ ինքզինքը հելլէն մատենագրութեան նուիրելու:

ԺԲ. Այս ընթացքով, Մանտովացի փոքրիկ հողատիրոջ Մեծ գաւազը, Վիրգիլ, մեզուի նման փեթակէն դուրս շրջելով՝ երեք տարբեր մշակոյթի աղբիւրակներէն կը սնանէր:

Կեդտականը անոր կոյս սրտին պիտի հաղորդէր բնութեան քաղցր սէրը, վառ

երեւակայութիւն եւ զրչի հմայք: Յունականէն պիտի ստանար գեղեցիկին ընտիր ճաշակը, զգացումի փափկութիւն և տաղերգի վսեմ արուեստ:

Լատիններէնով պիտի կատարելագործուէր ամբողջութիւնը, մարգելով անոր միտքը և տալով կուռ ոճին հետ պերճ խօսքերու զեղում, որմէ Հոմայեցի զինուորը տարուած, սիրալոթար պիտի վերադառնայ մշակի կեանքին. այդ ասպարէզին մէջ Սատուռնեան հողին անխնամ ֆնալէն հետեւած Յորենի տաղնապիւն դէմ մարտնչելու: Պայքար մը որ Հոկտաւիանոսն ալ մտազբաղ ըրած էր. ինչպէս ներկայիս ո՛չ միայն Մուսոլինեան իտալիան, այլ նաեւ ընդհանուր աշխարհը կը տազնապեցնէ:

* * *

ԺԳ. Գալով *Cenomani* ներուն, որոնց գրաւած գաւառին կը պատկանէր Մանտուան, ասոնք տեղաւորուեցան վերոյիշեալ *Adda* և *Adige* գետը, որ զիրենց կը բաժնէր Վենետ - Պափլագոններէն՝ հոմերական դարէն գաղթած Պոնտացիներ: Այս փոքր Ասիացիներուն բնաշխարհը - փոքր Հայքի սահմանակից - կը տարածուէր արդի Էրէյլի քաղաքէն մինչեւ Սինոպ, որուն մօտաւոր նշանակուած կը գտնենք Ուրարտեան բեւեռագիրներուն *Armene* քաղաքը:

Դիտողութեան արժանի գուգադիպուած թեամբ Արմէն անունին յիշատակները տեղափոխուած կը գտնենք Վենետ - Պափլագոններուն հեռաւոր գաղթավայրին յարակից, փոյ գետին տեղային մէջ: Եւ չափազանց չզեղելու համար նիւթէս -

1- F. Lübker. Fu la prima città (Liv. s. 34) fondata dai Galli che calarono dalle Alpi sotto Belloveso ebbe il soprannome di Aelia Augusta, e nel 4° secolo servi per residenza reale. In quella sede fiorente delle scienze e delle arti, onde fu detta Nuova Atene, si riunivano parecchie strade principali. In un' età posteriore fu residenza di Odoacre e dei re Ostrogoti.

քանզի *Armen* ի թողած նշմարները կարող են զիս հեռացնել Մենեթրոն և Դարմենեթոն աշխարհէն մինչեւ Բրեթանիայի *Ras* հրուանդանը, պիտի գոհանամ յիշատակել *Ariminu*, արդի *Rimini* քաղաքը, և անոր մօտաւոր *Armina* գետակը: Երկրորդ *Armina* մը, աւելի կարեւոր, Ետրուրացւոց երկրէն դէպ ի Տիւրենեան ծով կ'իջնէր՝ *Corneta Tarquinia* նշանաւոր քաղաքին արեւմտեան զիրքով:

Քիչ յետոյ, աւելի կարեւոր յիշատակութիւն մը գմեզ պիտի համոզէ որ *Armen* տարրն ալ, նախաճոճերական դարերէն փոքրասիացի, Աղբիականի Եօթնծովեան խորշին մէջ գաղթականութիւններ ղրկած էր և փափաքած մերձաբնակ ապրիլ իրենց բնաշխարհին մերձաւոր ժողովուրդներուն հետ:

Փոյի տեղիային նախկին բնակչութեան մասին տուած տեղեկութիւններս լրանալու համար կը ֆնայ խօսիլ Ետրուրացւոց մասին, որոնք կեդտացիներէն առաջ, ինչպէս ըսինք, Այսրալպեան նահանգին կ'իջնէին: Ասոնք ալ, նմանապէս փոքր - Ասիացի, Վենետ - Պափլագոն եզերքներու ներաշխարհէն գաղթած են՝ Պեղասք Ռաւեննան ծովապետութեան ղեկարանական դարերուն: Ոմանք, երկար շրջանէ մը յետոյ, Տիւրենեան ծովէն իտալիա հասած են և արդի Թոսքանայէն ճառագայթած. իսկ մեծամասնութիւնը Աղբիականի Եօթնծովեան խորշին իրենց տիրապետութեան հետ քաղաքակրթութիւնին տարածած: Այնպէս որ՝ եղած է ժամանակ Ենէասի նախահայրերէն, Դարդանոսէն ալ առաջ, որ Ետրուրական ազգեցութիւնը Ալպեան ստորոտէն կ'իջնէր մինչեւ Թեւրակղզոյն հարաւակողմը, Միջերկրականի եզերքը քերելով:

Եւ վերջացնելու համար Գալլիացի ցեղախումբերուն տեղաւորման խնդիրը, Փոյի գետընթացքին հարաւակողմը, այսինքն է *Cispadana* ի = (Այսրալպեան) մէջ հաստատուեցան *Boi* և *Lingoni* կոչուածները, *Aulerci* ներքն տարբեր՝ բայց

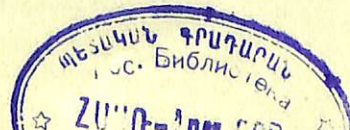
միեւնոյն զարմէն սերած: Առաջինները լեռնաբնակ, որոնք *Parma* և *մինչեւ Bologna* տարածուեցան՝ ետ մղելով Ետրուրացիները: Երկրորդը, գետեզերեայ, որոնք Ումպրիական իշխանութիւնը նահանջել տալով զրաւեցին Փոյի տեղիքան, Հռաւեննան ոստան ընտրելով, որու մասին՝ կ'արժէր յատկապէս խօսիլ զանազան տեսակէտով:

ԺԴ. Բայց ես պիտի բաւականանամ անոր պատմականին ընդհանուր գծերով: Քանզի Աղբիականի Մայր Թագուհոյն՝ Հռաւեննայի զեղարուեստական գեղն ու սքանչելիքները - ինչ որ մեր նիւթէն դուրս է - նկարագրող գրիչը, նախապէս ծիրանի գօտիին մէջ պէտք է թաթխուի:

Իցիւ թէ կարելի ըլլար, որպէս զի իտալիոյ այդ շքեղ պարձանքէն անդրադարձօրէն փառք մ'ալ ծերոն Հայութեան ցոլանար. քանի որ ամենահին աւանդութիւն մը՝ «Քոռոստոյ Ռիչչիի և Բերտիի նման բազմահմուտ հեղինակներէ յիշատակուած, ՆԱԻԵՆ անուն Հայ Պետի մը կ'ընծայէ Հռաւեննա քաղաքին հիմնադրութիւնը՝ Տրովայի պատերազմէն երեք դար առաջ տեղի ունեցած - ինչ որ գմեզ կը հանէ Քրիստոսէ 1500 տարի առաջ, մօտաւորապէս Ետրուրացւոց փոքր Ասիայէն գաղթումի թուականներուն: Համաժամանակ և իսկոյն յաջորդ դարերու ընթացքին, ինչպէս վերեւ ըսինք, Հայաստան Արմենիոյ մերձաբնակ ժողովուրդներ, և նոյնիսկ Հայ տարրեր, կը շարունակեն

1. BERTI. Ravenna nei primi tre secoli della sua fondazione, 178. «Il Tomai, fondandosi sopra il suo Abdimonople, Armeno che visse ai tempi di Giosuè, già ci fa sapere che: Fondatore della città (Հռաւեննայի) fu un GRAN capitano d'Armenia, nominato Naven, che venuto in questo luogo, le diede principio, addimandandola dal suo nome, Navenna...», e che poi in processo di tempo, mutata la lettera N in R, fu chiamata Ravenna.»

CORRADO RICCI. Ravenna. Ցառաջարանին մէջ. «Alcuni la vogliono fabbricata dagli Armeni 234 anni dopo il diluvio». Ինչ որ Բիւրոս Քաղդէացիին զրոյցներուն կը համապատասխանէ:

իրենց տեղափոխումը, մինչև Տրովայի հրկիզումին թուականը, որմէ յետոյ Հելլենական և Յունական ջուրերուն ծովատիրութիւնը Հելլեններուն փոխանցուելով, Աղբիականի և Պոնտոսի միջև՝ Սատուռնեան մշուշապատ դարերէն հաստատուած սերտ յարաբերութիւնները կ'ընդհատուին:

ԺԵ. Սատուռնեան երկրին բախտագուշակ քաղաքը կրնայ կոչուիլ Հռաւեննա = Felix Ravenna: Արդարեւ անոր ծովալճին մէջ՝ բախտին կողմանէ տրուած են իտալիոյ ճակատագրին կարեւորագոյն որոշողութիւնները, որոնք նոյնքան դարագլուխներ եղած են կեսարի օրերէն սկսեալ մինչև մեր օրերը. քանզի, թէ որ լաւ զիտենք, անոր բազմաբեղուն երկրէն ծագեցաւ արդի Երիտասարդ Իտալիոյ վրայ սաւառնող նոր ոգին:

Հոռմի ծնելէն շատ դարեր առաջ Հռաւեննա, Մայր Թագուհիի տիտղոսով իշխան է Աղբիականի ջուրերուն. ինչպէս որ Հոռմի պիտի յաջորդէր՝ իբր մայրաքաղաք Արեւմտեան Կայսրութեան վերջին շրջանին. և անկէ վերջն ալ արքայաժայիլ պատուով և օր ըստ օրէ պերճապայծառ շարունակեց կատարել նոյն պաշտօնը: Նախ Հռուլներուն և Գոթացւոց, և անմիջապէս յետոյ բիզանդական փոխարքաներուն. բանալով գեղարուեստի երեք

յաջորդական շքեղ դարաշրջաններ: Այսինքն է Կալլա Փրայիտիայիւր, Թեոդորիկոս Մեծիւր և Յուստինիանոս Մեծիւր. անոր փոխարքաներուն ձեռքով պարզուած: Մասնաւորապէս Ներսէս և Սահակ Հայկազն պատրիկներուն օրով: Այս վերջինս՝ 641 ին կամ 644 ին վախճանած, ութերորդ էքզարքը նշանակուած է: Մարտնկերն էր (σύμμαχος), ըստ վկայութեան շիրմին՝ յունարէն դամբանագիր բնագրին, Հերակլէս Կայսեր (+ 641), որուն ապիկար վարչութեան օրով ծառայութիւններ մատուց, քաջահանդէս փայլելով ինչպէս կը վկայէ դամբանագիրը — երկու ճակատներուն վրայ նմանապէս:

Ուստի, պատմական տեսակէտով Հռաւեննան Հոռմէն աւելի դժուար և նշանակելի դեր կատարեց: Ան է որ ապաստանարան պիտի ծառայէր լուծը Թոթափող խուժանին մղումէն ընկրկող աշխարհակալութեան նահանջին: Կայսերական արձիւնները հոն հաւաքուեցան իրենց թիւերն ամփոփելու: Անոր ծովալճին մէջ Հոռմէական փայլուն աստղը խոնարհեցաւ իր նուազկոտ արեւմուտքին, իր հետ փակելով 14 դարու փառաւոր տարեգրութիւն մը, որ Հոռմուլոսով մը սկսած էր. և համանունովը՝ այլ գաճաճ, պիտի վերջանար:

1. Դերիմը՝ Հռաւեննայի Ս. Վիտալ Եկեղեցւոյն մատրան մէջ գտնուած էր. և ուր այժմ կը գտնուի, Տէր Սմիթլիոյ Բրոնզիկոն, Հռաւեննայի ամենահին պատմագիրը, Agnelli, Tom. secondo, pag. 57. Նմանապէս Ե. Բորրատոյ Ռիչչի. Ravenna. հւն. 1878 ապ. էջ 68. 69, Դերմին մեծութիւններն են 1 մ. X 2 մ. 00 X 0 մ. մէջ, ճակատին կեղծոնը կը զրաւէ Փրկչին նշանը, հանդիպակաց երկու սիրամարգնիւրու միջև. և երկուստեք Կափարիչին դամբանագրութեան բնագիրը յունարէն է:

Ἐνταῦθα κεῖται ὁ στρατηγὴσας καλῶς
Ῥώμην φαλαῖξας ἀβλαβῆ καὶ τὴν δύσιν
Τρις ἔξ ἐνιαυτοῖς (այսպէս) τοῖς γαληνοῖς δεσπόταις
Ἰσαάκιος τῶν βασιλέων ὁ σύμμαχος
Ὁ τῆς ἀπάσης Ἀρμενίας κόσμος μέγας
Ἀρμένιος ἦν γὰρ οὗτος ἐκ λαμπροῦ γένους.
Τούτου δανόντος (այսպէս) εὐκλεῶς, ἡ σύμβιος
Σώσαννα σώφρων τρυγόνος τρόπῳ σεμνῆς
Πυκνῶς στενάζει τοῦ ἀνδρὸς ἐστερημένη,
Ἀνδρὸς λαχόντος ἐκ καμάτων εὐδοξίαν
Ἐν ταῖς ἀνατολαῖς ἡλίου καὶ τῇ δύσει·
Στρατοῦ γὰρ ἦρξε τῆς δύσεως καὶ τῆς ἔω.

(Corrado Ricci: RAVENNA e i suoi dintorni. Rav. 1878. p. 68).

Յետագայ դարերուն լատիներէն թարգմանուած, որ հետեւեալն է.

Hic jacet, qui rei Tellicæ Ducem egit recte
Romam incolumen tutatus, et Occidentem
Tranquillis Principibus ter sex annis
Ysaacius Regum Commilito,
Omnis Armeniæ ornamentum magnum.
Armenius enim erat hic ex illustri genere
Hoc mortuo gloriose, conturbanalis
Susanna prudens more castæ Turturis
Assidue gemit Viro privata;
Viro, qui sortitus est ex laboribus gloriam
In Oriente, Sole, et Occidente
Exercitum enim auxit Orientis, et Occidentis.

Յունարէն բնագրին լատիներէն թարգմանութեան մէջ փոքր տարբերութիւններ կը նշմարեմ:

Ահա յունարէն իսկական վաղեմի տապանագրին հայերէն թարգմանութիւնը.

Հոս կը հանգչի այն որ արի զօրավար Հանդիսացաւ
Անվտանգ պաշտպանելով Հոռմին ու Արեւմուտքը
Խաղաղասէր իշխաններով տասնեւութ տարի,
Իսահակ արքաներու մարտակից
Մեծ պարծանք ամբողջ Հայաստանի.
Վասն զի հայ էր նա, ազնուական զարմէ:
Երբ փառքի մէջ մեռաւ ան, իր կողակիցն
Իմաստուն Շուշան, ողջախոհ տատրակի մ'հանգոյն
Անդադար կը հեծէր, զրկուած իր այրէն,
Այր՝ որ քրտնավաստակ փառք շահեցաւ
Արեւելքի և Արեւմուտքի մէջ.
Չի պետն եղաւ Արեւելեան և Արեւմտեան բանակին:

ԲՐՈՅ. ԼԵՈՆ. ԿԻՐՐԵՂԵԱՆ